

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

E
X
O
R
I
E
N
T
E
L
U
X

60,1
2014

LEIDEN 2014

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuitstraat 12, 3815 JP Amersfoort Drs. A.S. van Ginkel, Gagelhof 29, 3831 AV Leusden
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W.J.I. Waal, Nassaukade 10hs, 1052 CG Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spooringsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. Drs. L.A.C. Deurvorst, Arnoldlaan 6, 2061 AL Bloemendaal
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Mevr. Drs. M.W. Keuken, Piet Heynlaan 40, 2253 TB Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Dhr. W. Fhij, Marthalaan 3-31, 7511 AZ Enschede
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Dhr. S.W. Knoop, Coehoorsingel 24, 7201 AC Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. K. Abraham, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), ING IBAN NL82INGB0000229501, E-mail: eol@hum.leidenuniv.nl

Seipel, Wilfried. 1997. Land der Bibel: Schätze aus dem Israel
Museum Jerusalem. Jerusalem und die Königsstädte des Alten Orients.
Katalog. Wenen: Kunsthistorisches Museum. p. 80.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Prof. Dr Matthieu Heerma van Voss (1923–2015). Uit: J.H. Kamstra, H. Milde, K. Wagtendonk (ed.), *Funerary Symbols and Religion. Essays dedicated to Professor M. S. H. G. Heerma van Voss on the occasion of his retirement from the Chair of the History of Ancient Religions at the University of Amsterdam (Kampen 1988)*, frontispice.

INHOUD

Van de redactie	5
In memoriam Prof. Dr M.S.H.G. Heerma van Voss. Enkele persoonlijke herinneringen	HENK MILDE 7
De jonge god	M. HEERMA VAN VOSS 13
Het licht is vóór hem	M. HEERMA VAN VOSS 17
Nebamon en zijn dodenboek	M. HEERMA VAN VOSS 21
Een stoffige geschiedenis. Egyptische kleding in het eerste millennium n.Chr.	C.T. ROOIJAKKERS 23
Vijfennegentig jaar Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen	JACOBUS VAN DIJK 39

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, A. GODDEERIS, D. BAKKER en Merel BRÜNING.

De contributie voor het Genootschap bedraagt €32.50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar / 17.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phoenix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie “Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: eol@hum.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl ABN-AMRO IBAN NL32ABNA0451809009, ING IBAN NL820000229501, tevens adres van de redactie van *Phoenix*. Het lidmaatschap loopt per kalenderjaar. Opzeggingen dienen schriftelijk (brief of per e-mail) voor 1 december bij het Secretariaat binnen te zijn.

Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. K. ABRAHAM (België); Dr. J. VAN DIJK (redactie *Phoenix*).

Prof. Dr. K. ABRAHAM, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Op 8 januari j.l. overleed op 91-jarige leeftijd de nestor van de Nederlandse Egyptologie, Prof. dr. Matthieu S.H.G. Heerma van Voss. Professor Heerma van Voss was zijn hele werkzame leven verbonden aan Ex Oriente Lux en jaren lang was hij voorzitter van ons genootschap. Al in het eerste naoorlogse nummer van het *Jaarbericht* verscheen een bijdrage van zijn hand en van zowel *Phoenix* als het *Jaarbericht* was hij lange tijd redacteur. Wij verliezen in hem een erudiet geleerde en een uiterst beminnelijk mens. In dit nummer haalt zijn oudleerling Dr. Henk Milde enkele persoonlijke herinneringen op aan zijn leermeester. Nog in december vorig jaar ontving de redactie drie korte bijdragen van Prof. Heerma van Voss, die de lezer in dit nummer aantreft.

Tineke Rooijackers schrijft over kleding voor de levenden en voor de doden in Egypte in de Romeinse, Koptisch-Byzantijnse en vroeg-Arabische tijd. Haar bijdrage is een bewerking van de lezing die zij hield op de jaarlijkse Studiedag van *Ex Oriente Lux* in 2013, die gewijd was aan het thema Kleding in het Oude Nabije Oosten. Tenslotte beschrijft Jaap van Dijk de opkomst, bloei en ondergang van de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, die daar helaas in 2013 werd opgeheven.

IN MEMORIAM PROF. DR M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS
ENKELE PERSOONLIJKE HERINNERINGEN

HENK MILDE

Prof. Dr Matthieu Heerma van Voss (1923–2015). Foto: Album Academicum, Universiteit van Amsterdam (ca. 1969).

Met het overlijden van Prof. Dr M.S.H.G. Heerma van Voss hebben wij een eminent geleerde verloren, van grote faam, wereldwijd. Maar ook een zeer beminlijk mens, de verpersoonlijking van beschaving en wellevendheid. Zorgvuldigheid kenmerkte hem op alle terreinen, in zijn wetenschappelijke werk, in de uitvoering van bestuurstaken, en last but not least in de omgang met mensen: daarin was hij zeer hoffelijk, attent en meelevend.

Ik heb hem leren kennen in 1969 toen ik theologie studeerde aan de Universiteit van Amsterdam. Het waren de roerige eind zestiger jaren. In mei 1969 hadden studenten onder leiding van ASVA-voorzitter Johan Middendorp het Maagdenhuis bezet. Er was een nieuwe wind opgestoken — een oosten-

wind, voor de goede verstaander — die de universitaire organisatie opschudde en de theologiestudenten inspireerde tot hooggestemde idealen die vanaf de kansel dan wel vanaf de barricaden verwezenlijkt moesten worden, zo niet vanaf beide hoogten. De studenten wisten de rode draad wel te vinden, constateerde de oudtestamenticus Karel Deurloo.

In dit klimaat aanvaardde Heerma van Voss op 15 december 1969 zijn ambt van hoogleraar in de antieke godsdiensten aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam met een oratie, getiteld “Een Mysteriekist Ontsluierd”. De kist bevatte kanopenkruiken, zo betoogde de

spreker. Niet bepaald munitie om de revolutie te ontketenen. Uitgangspunt was een afbeelding van een kist waarop *fd.t št3.t* geschreven stond, “geheime kist”. Het betrof een vignet uit het Dodenboek, een verzameling spreuken die de dode veilig en wel door het Egyptische hiernamaals moest loodsen. In die hachelijke wereld was de nieuwe hoogleraar goed thuis, wat blijkt uit het proefschrift dat hij in 1963 aan de Leidse universiteit verdedigd had: *De Oudste Versie van Dodenboek 17a: Coffin Texts Spreuk 335a*.¹ Een magistrale studie van amper honderd bladzijden, maar zo ongelofelijk rijk aan bijeengegaaarde kennis en inzichten, dat ik het altijd binnen handbereik heb als een kleine encyclopedie op dit vakgebied.

Zijn voorganger, Prof. C.J. Bleeker, was ook gepromoveerd op een onderwerp uit de Egyptische godsdienst.² Maar Bleeker was theoloog onder de theologen; hij was zijn carrière begonnen als predikant in Apeldoorn. Heerma van Voss daarentegen was opgeleid aan de letterenfaculteit. De dames echtgenoten van de theologische hoogleraren keken er dan ook danig van op dat mevrouw Heerma van Voss desgevraagd helemaal niet met weemoed de pastorie had verlaten. Toch was het niet vreemd dat Heerma van Voss bij de theologen werd binnengehaald. In de oorlog had hij privé-onderricht gehad bij de grote theoloog en godsdienstwetenschapper Gerardus van der Leeuw in Groningen. En toen hij na de oorlog vrijelijk in Leiden kon gaan studeren, kreeg hij aanvankelijk onderdak ten huize van de legendarische godsdiensthistoricus William Brede Kristensen. Adriaan de Buck, bij wie hij later assistent en hoofdassistent werd, was ook theoloog van huis uit. Geen wonder dat de naam van Heerma van Voss prijkt onder de auteurs en de leden van de commissie van redactie van *Pro Regno Pro Sanctuario*,³ de feestbundel die Van der Leeuw in 1950 werd aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag. Heerma van Voss had daarin een artikel geschreven onder de titel “Hereniging in het hiernamaals volgens Egyptisch geloof” (pp. 227–232); een titel die nu pregnante betekenis krijgt, ware het niet dat Heerma van Voss wars was van alle egyptomanie. Onder de vele theologen die aan de bundel hebben bijgedragen, treffen wij de namen aan van Amsterdamse hoogleraren als C.J. Bleeker, M.A. Beek, W.J. Kooiman en E.L. Smelik.

¹ J.J. Groen & Zoon, Leiden, 1963.

² *De betekenis van de Egyptische godin Ma-a-t* (Leiden, 1929).

³ *Pro Regno Pro Sanctuario. Een bundel studies en bijdragen van vrienden en vereerders bij de zestigste verjaardag van Prof. Dr G. van der Leeuw*, uitgegeven door een commissie van leerlingen en oud-leerlingen, onder redactie van Dr W.J. Kooiman en Dr J.M. van Veen (Nijkerk, 1950).

De kandidaatcolleges van Heerma van Voss werden goed bezocht, ondanks het genoemde klimaatverschil. Hij wist de theologen voor zich in te nemen met zijn welbespraaktheid en humor. Tijdens een openingscollege in 1976 scherpte hij zijn gehoor aldus in hoeveel antieke religies er tot zijn competentie gerekend werden: “Die van Parthen, Meden, Elamieten, inwoners van Mesopotamië, Judea en Capadocië, Pontus en Asia, Phrygië en Pamphilië, Egypte en de streken van Libië bij Cyrene, Romeinen, Kretenzers en Arabieren.” De verzamelde theologen, van welke achtergrond zij ook waren, hoorden hem in hun eigen taal spreken (bijbelboek Handelingen 2: 9-11), en lieten horen dat te waarderen. Niet zelden werd Heerma van Voss gevraagd om als ceremoniemeester op te treden bij feestelijke gelegenheden.

Zijn vriendelijkheid maakte hem alom geliefd. Bij de koffiedame, bijvoorbeeld. 's Ochtends vroeg, als de meeste Amsterdammers nog moesten arriveren, dronk de hoogleraar uit Voorschoten al zijn eerste kopjes. Niet op zijn kamer, maar in het keukentje. Hij sprak even gemakkelijk over koetjes en kalfjes als over Anoebis en de demonen.⁴ Hoewel radicalisme hem vreemd was, had hij een groot inlevingsvermogen en kon hij uitstekend overweg met mensen wier ideologie mogelijk verschilde van de zijne. Mijn vrouw en ik herinneren ons een geanimeerde avond bij het echtpaar Heerma van Voss thuis, waar ook de eerder genoemde Johan Middendorp en zijn partner te gast waren.

In de afstudeerroute van de meeste studenten ontbraken de antieke religies. Heerma van Voss had daar begrip voor en was er nimmer verbiterd over. Maar hij had ook een groepje om zich heen weten te verzamelen dat er wezenlijk in geïnteresseerd was. Dat hij maar liefst drie studenten uit de faculteit wist te bezielen tot het schrijven van een dissertatie op zijn vakgebied is een prestatie van formaat. Aan de doctoraalcolleges, waar hij zijn indrukwekkende kennis en inzichten met ons deelde en die ook door menigeen van buiten de faculteit gevolgd werden, bewaar ik dierbare herinneringen. Als zijn assistent en later medewerker zorgde ik ervoor dat boeken en artikelen die voor toelichting en argumentatie nodig waren, op tafel lagen. Heerma van Voss gaf mij dan een briefje waarop die werken vermeld stonden. Ik heb er een aantal van bewaard, want ze zijn heel karakteristiek voor iemand, die in de oorlog met schaarste aan schrijfwaren is geconfronteerd. Hij gebruikte vaak bestelbonnen uit allerhande catalogi. “Ondergetekende wenst te ontvangen (s.v.p. blokletters): ...”. Op de stippeellijntjes stonden dan zijn desiderata. Maar bovendien had hij het voor-

⁴ Titel van een voordracht gehouden bij het negende lustrum van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux op 10 juni 1978 (Leiden, 1978).

gedrukte “blokletters” doorgestreept. Die schreef hij inderdaad niet; zijn lopend handschrift was immers elegant en uiterst leesbaar. “S’il vous plaît” had hij echter heel subtiel niet doorgestreept.

De kleine briefjes kwamen ook te voorschijn bij het wekelijkse werkoverleg; met het bijbehorende stompe potlood, waarmee een voor een de onderwerpen werden afgestreept. Vervolgens kwam de vraag: “Heb jij nog punten?” Meestal niet, want Heerma van Voss zag zelden iets over het hoofd. Ik trok er altijd ruim de tijd voor uit. Niet alleen omdat de zorgvuldigheid en bedachtzaamheid waarmee Heerma van Voss formuleerde dat nu eenmaal vergde. Maar vooral ook omdat het dan vaak pas goed begon. “Heb ik je al verteld van ...?” Daar kwamen de verhalen, de nieuwtjes, de inside information. Moest er snel iets bedisseld worden, dan legde ik een briefje in zijn postvakje en kreeg ik vrijwel per ommegaande een helder antwoord.

Ook op bestuurlijk gebied heeft Heerma van Voss zich bepaald niet onbetuigd gelaten. Gedurende zijn hele loopbaan aan de faculteit is hij voorzitter geweest van Religio, een godsdiensthistorisch werkgezelschap, zeer gemêleerd qua leden en zeer divers qua onderwerpen die aan de orde kwamen. Of het nu ging over de Yamabushi, Japanse asceten die over hete kolen lopen, of het Kimbanguïsme in Afrika, of het gesprek tussen Yajñavalkya en Maitreyi (Indiase variant van het Martha en Maria thema), Heerma van Voss wist alles in goede banen te leiden en de sprekers na afloop uiterst origineel in het zonnetje te zetten. Menig lezer van dit blad zal zich hem herinneren als een begenadigd spreker op bijeenkomsten van Ex Oriente Lux en kan zich dus een voorstelling maken van de boeiende bijdragen die hij zelf leverde aan Religio.

Van 1974 tot 1977 was hij dekaan van de faculteit. Sierdekaan, zoals hij het zelf nuanceerde. Want in feite was het de voorzitter van de democratisch gekozen faculteitsraad, die de werkelijke besluitvorming leidde. Het dekaanat vergde niettemin veel tijd en energie. “Hij heeft gevochten als een leeuw”, hoor ik de dogmaticus nog met veel waardering uitroepen, toen Heerma van Voss de insteek van de faculteit met verve verdedigd had in het overleg met de Hervormde Commissie voor Theologisch Wetenschappelijk Onderwijs. De theologische faculteit kon zich geen loyaler lid wensen dan de egyptoloog Heerma van Voss.

Ook buiten facultair verband heeft Heerma van Voss vele functies bekleed. Hij is redacteur geweest van de *Annual Egyptological Bibliography*, een ware Fundgrube van vakliteratuur, van onschatbare waarde voor onderzoekers op egyptologisch gebied; van *Nisaba*, een serie van religieuze teksten in Engelse vertaling uit de meest uiteenlopende religies;

van het tijdschrift *Numen, International Review for the History of Religions* en van de serie *Studies in the History of Religions*; van de reeks *Egyptologische Uitgaven*, monografieën uitgebracht door het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden; en niet te vergeten natuurlijk ook van dit tijdschrift, *Phoenix*, en, tot op het laatst, van het *Jaarbericht Ex Oriente Lux*.

Van het algemeen bestuur van voornoemd genootschap Ex Oriente Lux is Heerma van Voss ook voorzitter geweest, evenals van het Oosters Genootschap in Nederland en van het Nederlands Genootschap van Godsdiensthistorici. Ook heeft hij Nederland vertegenwoordigd in de Council van de International Association of Egyptologists.

Door dit alles beschikte Heerma van Voss over een uitgebreid netwerk op het terrein van de godsdienstwetenschap en de egyptologie. Velen hebben daarvan mogen profiteren, onder wie ikzelf. De faam die Heerma van Voss genoot lag in zijn alom bekende en gewaardeerde vakbekwaamheid. Hij gold wereldwijd als expert op het gebied van de Egyptische funeraire literatuur, en dan met name het zgn. Dodenboek. Hij werd door velen in binnen- en buitenland geraadpleegd en was betrokken bij menig onderzoek elders. Graadmeter voor zijn gezag zijn de talrijke verzoeken die hij kreeg om bij te dragen aan feest- en gedenkbundels. Gedisciplineerd als hij was publiceerde hij met grote regelmaat; doorwrocht werk, vaak intrigerend gepresenteerd, altijd uiterst concies geformuleerd en degelijk onderbouwd. Slordigheid was hem een gruwel. Geen ernstiger kritiek klonk er uit zijn mond of vloede er uit zijn pen dan “slordig werk”. De lezers van *Phoenix* hebben zich tot op heden te goed kunnen doen aan zijn pennevruchten. Zelfs in dit nummer verschijnen nog postuum artikelen van zijn hand.

Op 15 december j.l. heb ik Heerma van Voss voor het laatst gezien en gesproken. Hij was bij ons te gast. Wij dronken gewoontegetrouw oude jenever en spraken over zijn jongste plannen. Want al ging het lichamenlijk niet meer zo goed en liep hij erg moeilijk, zijn geest was nog volkomen helder en ongebroken. Hij ging zich nu zetten aan een stukje over de hop, vertrouwde hij mij toe. En we hadden het over zijn laatste bijdrage aan *Phoenix*, getiteld “Curieuze gerechten”,⁵ waarin hij zich o.a. afvraagt waartoe een “avondmaal van fayence” dient.

Achteraf was dit ook voor ons een curieuze maaltijd. Niet dat wij hem stenen voor brood voorzetten. Het bleek de laatste maaltijd die wij met hem deelden; en het bleek, curieus genoeg, op de dag af 45 jaar na zijn oratie — vijf enneaden *da capo*. Een paar dagen later maakte hij een noodlottige val in zijn tuin en op 8 januari 2015 is hij overleden.

⁵ *Phoenix* 59: 2 (2013), 95–97.

Menige dodenboekspreuk eindigt met een rubriek, een soort aanbeveling. Eén ervan luidt:

“Wie dit boek kent op aarde ... zijn naam zal niet vergaan” (BD 70, begin- en eindzin⁶). De naam van Prof. Dr Matthieu Heerma van Voss, kenner bij uitstek van dit boek, zal bij mij en bij velen met mij in goede en dankbare herinnering blijven bestaan.

⁶ Günther Lapp, *Die prt-m-hrw-Sprüche (Tb 2, 64–72)*, Totenbuchttexte 7 (Basel 2011), 318–319.

DE JONGE GOD

M. HEERMA VAN VOSS

Grieken en Romeinen waren in de ban van de oudegyptische godsdienst. Dat blijkt uit de rituelen, die zij overnamen, vaak met eigen interpretatie. Verder uit de monumenten en skulpturen van hun hand, maar ook uit hun literatuur. Van dat laatste facet geeft Ovidius in zijn *Metamorfosen* een boeiend voorbeeld.¹ In een droombeeld passeren daar diverse godheden en sakrale voorwerpen de revue. Hoofdfiguren zijn Isis (hier: Inachis) en Osiris, vooral bekend uit hun mysterie-riten. Heerseres Isis draagt op haar hoofd koeiehoorns, waartussen de zon (niet de maan!), en wordt geflankeerd door korenaren. Na de *sistra*, de in de eredienst geschudde “rammelaars”, karakteriseert de dichter Isis’ echtgenoot Osiris, heer van het dodenrijk, als de steeds weer gezochte godheid. Ovidius geeft hier blijk van een onmiskenbare ironie. Na de op Osiris gepleegde moord gingen de volgelingen periodiek in processie op zoek naar de dode, bij wie zich een miraculeuze herleving voltrok. Heilige dieren komen voorts tot hun recht: de slang bij Isis en Osiris, de kat bij de godin Boebastis, de zeer vereerde Apisstier, en de jakhals (wilde hond) bij de dodengod Anoebis, door de dichter ironisch “blaffer” genoemd.

Aan één god wordt een hele regel, 692, gewijd: *quique premit vocem digitoque silentia suadet*, “en die laat dalen zijn stem en tot stilzwijgen noodt met zijn vinger”. Het betreft de posthuum door Osiris verwekte en door Isis gebarde zoon Horus, vaak “Horus het kind” genoemd, wat de Grieken als Harpokrates uitspraken. De Egyptenaren zagen in hem een kind met een vinger aan zijn mond, dat eenmaal volwassen kampioen van zijn vader zou worden. In de klassieke wereld werd hij echter niet als duimzuiger gezien, maar als iemand, die tot zwijgen opwekt. Die uitleg is allerm minst authentiek, zij het evenmin onbegrijpelijk. Want de herrijzing van Osiris was ondoorgrondelijk en bracht als onuitsprekelijk mysterie schroom en stilte teweeg. Ovidius accentueert dit facet door de beide laatste woorden met een s-klink te laten beginnen. De zoon van Isis en Osiris werd zozeer met de sekundaire, diepzinnige interpretatie geassocieerd, dat

¹ Ed. B.A. van Proosdij (Leiden 1982), IX, 687–694.

Harpokrates. Oxford 1896–1908 E 2199.
Courtesy The Ashmolean Museum.

iemand “Harpokrates maken (*reddo*)” zelfs voorkomt als synoniem van “stil laten zijn”.²

Ik geef hier weer een zeer zelden gereproduceerd beeldje van de jonge god in Oxford (afb.). Hij vertoont de “jeugdlok” over zijn rechter slaap, draagt een schort en houdt zijn rechterwijsvinger aan zijn mond. De linkerarm steunt op het geheven linkerbeen. Het rechterbeen rust in de “kleermakerszit” op de grond. Het beeldje is 6,2 cm hoog en van blauw-groene faïence, de kruin is zwart geverfd. Het skulptuurtje werd in El Araba (Abydos) door het team van John Garstang gevonden en in Dynastie 12 (ca. 1940–1755) gedateerd. De hier gebezigde asymmetrische hurkhouding is

² Catullus (ed. Kroll), 74, 4.

vrij zeldzaam.³ Gedurende de Grieks-Romeinse periode werd de jonge Horus nog aldus afgebeeld, zij het als regel met het rechterbeen omhoog.⁴

Literatuur

M. Malaise, *A la découverte d'Harpocrate à travers son historiographie* (Bruxelles, Académie royale de Belgique, 2011).

³ M. Heerma van Voss, “Een ongewoon Egyptisch hurkbeeld”, *JEOL* IV/13 (1953–1954), 317–321, alhier: p. 320, no. 18 (met lit.), met corrigenda in *JEOL* IV (1955), [409].

⁴ Zo ook: id., “The Egyptian asymmetric squatting statue (II)”, *JEOL* 43 (2011), 35, no. 48 (met lit., eveneens uit Abydos; Garstang: Dyn. 12).

HET LICHT IS VÓÓR HEM

M. HEERMA VAN VOSS

Uitgangspunt is het deksel van een stenen kist in Kaïro, CG 29307, opvallend door het realistische portret van de eigenaar met zijn dwergachtige anatomie (afb.). Deze werd tijdens Nektanebo II (359–341) in de 30e Dynastie bijgezet in Sakkara. In de begeleidende tekst heeft hij als regel de bijnaam Dzedher (Djeho, Teos). Maar éénmaal heet hij Pawenhatef, “Het licht is vóór hem”; daar houdt deze bijdrage zich mee bezig. De laatste betiteling doet sterk denken aan de nachtelijke tocht van de zon, Ra, door de onderwereld. Diens komst brengt tot vreugde van de aldaar verblijvende doden een machtig licht met zich mee. Als hij gepasseerd is keert helaas de duisternis terug. Kennis van de betreffende teksten en afbeeldingen uit vooral de boeken *Amdoet* en *Poorten* betekent echter een gelukkig verder leven van de geprivilegieerden, onder wie de rechtvaardige gestorvenen.

Tot “Uurgodinnen”, die Ra begeleiden en voor hem uittrekken wordt gezegd: “Uw voorzijde behoort de duisternis, Uw achterzijde het licht”.¹ Is dit contrast tussen licht en donker karakteristiek voor een boek als *Poorten*, het komt ook elders voor. Een mythologische bron² noemt een godheid, “vóór wie het licht en achter wie de duisternis is”. Spiegelberg citeert (p. 83, n. 7) “Osiris, het licht vóór hem”; diens band met de zon is in de late tijd zeer nauw. Voorts de held Setne uit het jonge demotische verhaal, die het graf verliet “terwijl het licht vóór hem ging en de duisternis achter hem ging”. De hier besproken geboortenaam³ van Dzedher wordt laat herhaaldelijk ook door andere privépersonen gedragen en solair verband acht ik aangewezen. Net als Setne worden zij daarmee tot de hoogte van de zonnegod getild. Of zelfs aan hem gelijkgesteld — voor een dergelijke grote stap schrikt de Egyptenaar niet terug. Het blijkt, dat Prof. Manassa langs andere weg tot dezelfde gevolgtrekking komt.⁴ Zij noemt Dzedher een “hypostase” van Ra, die dus deel heeft aan diens diepere wezen.

Wij zijn met de beschouwing van de geboortenaam op goddelijk niveau beland. Dat geldt eveneens voor het beroep van onze man, welbekend ook van andere beoefenaren, namelijk (ritueel) danser.⁵ Op dit terrein is de

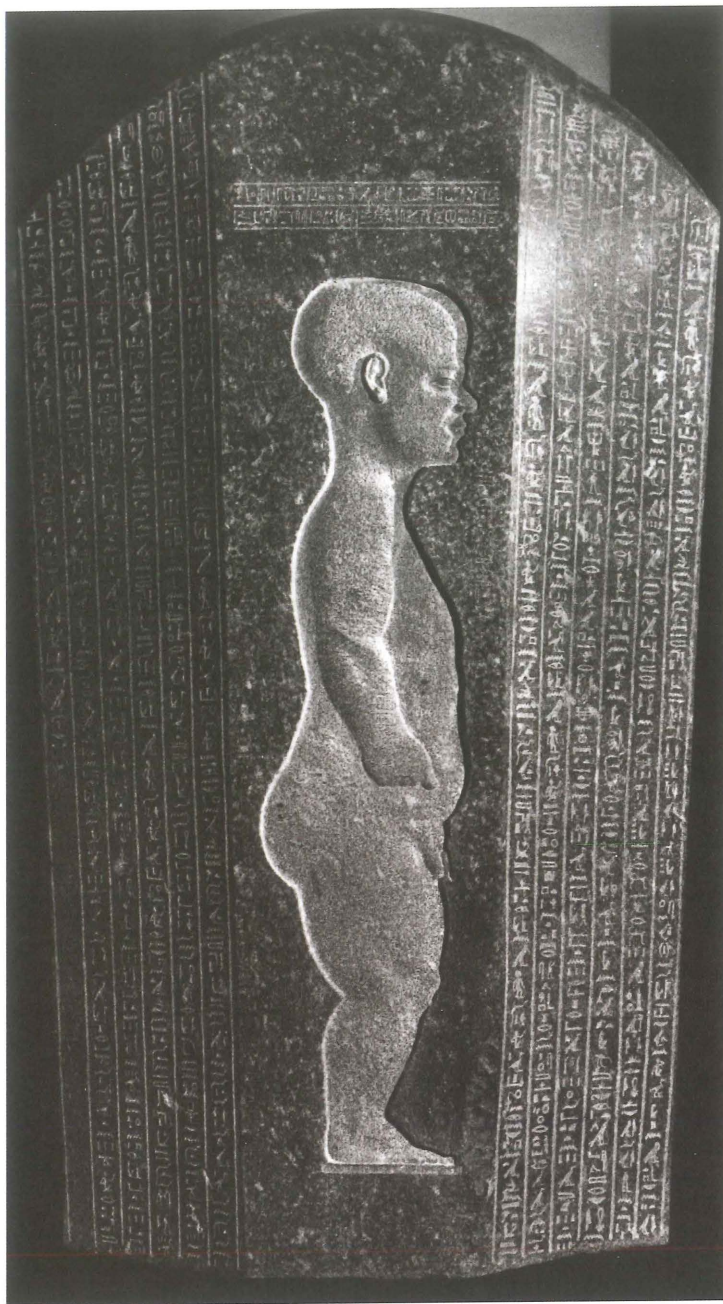
¹ *Poorten*, uur 4, ed. Hornung, 120.

² *Urk.* VI, 68/69, 13.

³ Een variant heeft “vuur” in plaats van “licht”. Aldus in het Twee-wegen-boek, *CT* VII 446d: “Zijn voorzijde is vuur, zijn achterzijde is duisternis”. Maar daar wordt gedoeld op een lokaliteit, niet op een persoon.

⁴ In deel I van haar rijke boek, p. 46.

⁵ E. Brunner-Traut, *LÄ* VI/42, 225, 230; K.J. Seyfried, *LÄ* VI/49, 1433, 1435.

Deksel van sarkofaag CG 29307. Naar: E. Drioton, *Encyclopédie photographique de l'art. Le Musée du Caire*. Photographies inédites d'André Vigneau (Paris 1949), Pl. 180.

demon Bes, door zijn volgelingen vaak tot god gepromoveerd, de prominente verdrijver van boze machten. In het al aangehaalde bijschrift bij de afbeelding op zijn kist bericht hij dansend op te treden bij plechtigheden na het overlijden van een Apis en van een Mnevis, vermaarde en zeer vereerde stieren.

De gunst, waarin hij bij zijn “patroon” stond (door Baines besproken) en zijn reputatie hebben kennelijk bewerkstelligd, dat hij samen met hem riant bijgezet werd in één graf — konform een oeroude wens.⁶ Zijn sarkofaag vormt een indrukwekkend monument, dat de herinnering aan “Het licht is vóór hem” levend houdt.

Literatuur

- Baines: J. Baines, “Merit by Proxy: The Biographies of the Dwarf Djeho and his Patron Tjaiharpta”, *Journal of Egyptian Archaeology* 78 (1992), 241–257.
- CT VII: A. de Buck, *The Egyptian Coffin Texts*, VII (Chicago 1961).
- Hornung: E. Hornung, *Das Buch von den Pforten des Jenseits*, I (Basel/Genève 1979).
- LÄ VI/42: W. Helck, W. Westendorf (Hrsg.), *Lexikon der Ägyptologie*, VI, Heft 42 (Wiesbaden 1985); LÄ VI/49: idem, Heft 49 (1986).
- Manassa: C. Manassa, *The Late Egyptian Underworld: Sarcophagi and Related Texts from the Nectanebid Period*, I (Wiesbaden 2007).
- Spiegelberg: W. Spiegelberg, “Das Grab eines Großen und seines Zwerges aus der Zeit des Nektanebês”, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 64 (1929), 76–83 (met o.a. teksteditie en andere naamdragers).
- Urk. VI: S. Schott, *Urkunden mythologischen Inhalts*. Urkunden des ägyptischen Altertums 6 (Leipzig 1929–1939).

Naschrift

Inmiddels verscheen R.A. Fazzini en J. van Dijk (ed.), *The First Pylon of the Mut Temple, South Karnak: Architecture, Decoration, Inscriptions* (OLA 236; Leuven 2015). Interessant is het voorkomen in de teksten 1 en 3 van de hierboven besproken betiteling (aldaar weergegeven als “He whose forehead is luminous”) op. Pl. 19, 20 en 21. Aldaar als naam van Amon-Ra in verband met zijn hoofdtoi, de uraeusslangen en de kroon, in het tempelcomplex van zijn gemalin Moet.

⁶ M. Heerma van Voss, “Hereniging in het hiernamaals volgens Egyptisch geloof”, in *Pro Regno Pro Sanctuario* [Fs G. van der Leeuw] (Nijkerk 1950), 227 (*Dzjaoe*).

NEBAMON EN ZIJN DODENBOEK

M. HEERMA VAN VOSS

Voordat ik aan mijn hoofdpersoon toekom, moet ik de lezer vragen zich met mij naar een honderd jaar geleden te verplaatsen. Wie in dat eerste kwarteeuw in Nederland (tevens) Egyptologie ging studeren volgde een basisopleiding in eigen land. Daarna specialiseerde men zich als regel in het toenmalige internationale centrum: Duitsland. Aldus gingen bij voorbeeld Bleeker, Blok, Cazemier, Stricker en van Wijngaarden naar Berlijn. Vóór hen richtten van der Leeuw en de Buck zich in het bijzonder op Göttingen. Want daar doceerde toen een grootmeester onder meer in godsdienstige teksten: Kurt Sethe. Met hem bestudeerden beiden *Pyramide-teksten*, waarvan de uitgave zijn levenswerk was. Een ander project, dat hem evenzeer na aan het hart lag, waren de “Göttinger Totenbuchstudien von 1919”.¹ Sethe waardeerde de Buck, ook hier werkzaam, als “besonders rege und anregend beteiligt” in die groep van “Genossen”.² Hij vaardigde hem daarbij af om diverse handschriften van het Brits Museum te kopiëren of the kollationeren.

Onder laatstgenoemden bevond zich een, dat door zijn fragmentaire toestand maar beperkte aandacht had gekregen. Prof. de Buck schreef er later zelf over: “Een wegens zijn eigenaardigen tekst hoogst belangwekkend handschrift als de papyrus van Nebamon (BM 9964, Naville’s Ae), dat zeer fragmentarisch is, doch waaruit bij intensieve bestudering veel meer gehaald kan worden, dan Naville doet vermoeden” (is slechts ten dele bekend).³ In zijn genoemde bewerking (ZÄS) van de spreuken 107–109 en 111–116 verdiskonteerde Sethe de Buck’s kopie. Maar andere teksten en illustraties (vignetten) van dit kostbare exemplaar kwamen tot dusver onvoldoende tot hun recht. Die situatie is nu (2014) aanzienlijk gewijzigd.

Dr Günther Lapp publiceerde bij het Orientverlag in Bazel *British Museum Totenbuch-Papyrus Nebamun (BM EA 9964)*, deel 5 in de serie

¹ Gepubliceerd onder de titel “Die Sprüche für das Kennen der Seelen der heiligen Orte” in *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 57 (1922) – 59 (1924).

² ZÄS 57 (1922), 1, samen met H. Kees. In 1924 adviseerde Sethe desgevraagd Breasted en Gardiner om aan de Buck de uitgave van de *Coffin Texts*, voorlopers van het *Dodenboek*, op te dragen.

³ *Bibliotheca Orientalis* 2 (1945), 44.

Nebamon op weg naar huis. Naar: R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (ed. C. Andrews; London 1985), 124.

“Beiträge zum Alten Ägypten”. Daarin presenteert hij een rekonstruktie van het document uit Dyn. 18 (Toetmosis III – Amenhotep II). Hij bespreekt de volgorde, naam en titels van de bezitter met diens familie, spelling en schrift. Daarna vergelijkt hij uitvoerig de vignetten met illustraties in andere dodenboeken (Dyn. 18–20) en elders, hier ook polychroom afgebeeld. Ten slotte volgen 56 kleurenfoto’s, die het bewaarde volledig toegankelijk maken. Daardoor kunnen het door de Buck bepleite verfijnde tekstonderzoek en nieuwe vignettenstudies verwezenlijkt worden.

In de illustraties bij spreuk 132 (afb.) wordt Nebamon slechts “schrijver” genoemd. Maar hij blijkt hoge administratieve (in dienst van de koning) en nautische functies te hebben in Thebe. De afbeelding toont hem op weg naar zijn aardse huis. Zijn herleving en zijn bewegingsvrijheid daarna dankt hij in belangrijke mate aan het bezit van een met zorg uitgevoerd dodenboek. De uitgever heeft niet slechts de wetenschap een zeer welkome dienst bewezen met het onderhavige fraaie werk. Hij heeft ook een daad van piëteit tegenover Nebamon verricht.

EEN STOFFIGE GESCHIEDENIS
EGYPTISCHE KLEDING IN HET EERSTE MILLENNIUM N.CHR.

C.T. ROOIJAKKERS

'Koptische textielen'

Wellicht hebt u ze wel eens zien liggen in een oudheidkundig museum, de zogenaamde 'koptische textielen'. Kleurige staaltjes van weversvernuft, soms fijn en gedetailleerd, soms grof en onooglijk. Tienduizenden textielen uit het eerste millennium n.Chr. zijn bewaard gebleven in het hete en droge woestijnzand van Egypte. In musea liggen ze vaak plat en uitgestreken in de vitrines. Hierdoor is het lastig voor te stellen hoe ze er oorspronkelijk uit hebben gezien, toen ze gedrapeerd waren op een bewegend lijf als onderdeel van een tuniek of een sjaal, ooit gebruikt om te bedekken, te imponeren of te verleiden.

Alleen door de volledige kledingstukken en de manier waarop ze werden gedragen te reconstrueren kunnen we ze weer iets van leven inblazen. Bij dit artikel zijn dan ook reconstructietekeningen gevoegd. Deze hypothetische weergaven zijn bedoeld om te laten zien *hoe* kleding waarschijnlijk werd gedragen, maar tonen ook de *verscheidenheid* aan kleren in de laat-antieke en vroeg-islamitische periode. Het eerste millennium werd namelijk gekenmerkt door het komen en gaan van veroveraars, religies en natuurlijk modes. Egypte was vanaf 30 v.Chr. een provincie van het Romeinse Rijk, dat in de vierde eeuw uiteenviel in een westelijk en oostelijk (Byzantijns) deel. Rond 619 n.Chr. werd het ingenomen door de Perzen, die zich na tien jaar gedwongen zagen het weer terug te geven aan de Byzantijnen. Echter, nog geen twintig jaar later vielen de Arabieren Egypte binnen. Ze wisten uiteindelijk heel Egypte te veroveren, waarna het achtereenvolgens onder de dynastieën van de Omajjaden (661-750), Abbasiden (750-868), Tuluniden (868-905), Ikhshididen (935-969) en Fatimiden (969-1171) viel.

Egyptische archeologische textielen uit het eerste millennium n.Chr. worden vaak aangeduid als 'koptische textielen', maar dit is niet correct. Het woord 'kopt' dat tegenwoordig wordt gebruikt om christenen in Egypte aan te duiden, komt oorspronkelijk van *qibt*, de Arabische verbastering van het Griekse *Aegyptos*. Voor en zelfs na de Arabische verovering refereerden Egyptische christenen zeker niet naar zichzelf op deze wijze. De beschrijving

van deze textielen als ‘koptisch’ is daarom op zijn zachtst gezegd anachronistisch. Bovendien weten we meestal niet of deze textielen überhaupt door christenen werden gedragen. Het prozaïsche ‘Egyptische textielen uit het eerste millennium’ is daarom een betere aanduiding.

Vele duizenden Egyptische textielen bevinden zich in musea in Europa en de Verenigde Staten. De context waarin deze objecten zijn gevonden is helaas vaak onbekend. De meeste zijn opgegraven aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw, toen men het nog niet zo nauw nam met de registratie van vondsten. Een bekend voorbeeld is de opgraving van de necropolis van Antinoöpolis door Albert Gayet, die elk opgravingsseizoen honderden graven liet openen. Vaak werden de aantrekkelijke onderdelen uit de kledingstukken geknipt om te verscheppen naar musea of om mee te geven als aardig souvenir aan bezoekers. Ook kochten musea regelmatig objecten van handelaren of privéverzamelaars, die deze weer hadden verkregen van plunderaars.

Gelukkig zijn in de afgelopen jaren steeds meer curatoren geïnteresseerd geraakt in de recente geschiedenis van de objecten in hun musea. Door middel van notities, brieven en bonnetjes kan soms worden getraceerd van welke opgraving de textielen oorspronkelijk kwamen. Daarnaast hebben ontwikkelingen op het gebied van koolstofdatering het mogelijk gemaakt om met slechts een paar milligram materiaal een textiel te dateren, waar voorheen een monster ter grootte van een zakdoek nodig was. Deze methode is echter niet zaligmakend. Een koolstofdatering geeft in het beste geval de meest waarschijnlijke *decennia* en in het slechtste geval de meest waarschijnlijke *eeuwen* aan waarin het materiaal werd geoogst, geplukt of geschoren (en dus niet wanneer het werd gedragen). Door het dateren van meerdere stilistisch vergelijkbare textielen kunnen we niettemin steeds dichterbij een werkbare chronologie komen.

Kleding voor de doden

De meeste complete of reconstrueerbare kledingstukken komen uit graven. Textielen die worden gevonden in nederzettingen zijn daarentegen bijna altijd gereduceerd tot kleine fragmenten. Wanneer kledingstukken te versleten waren om te herstellen werden ze namelijk hergebruikt voor kinderkleertjes, luiers, poetsdoekjes, of uiteindelijk als wc-papier of olielamplontjes. Wat op de lokale vuilnisbelt terecht kwam was daarom vaak gering van afmeting. Volledige kledingstukken werden echter wel gebruikt om het lichaam van de dode aan te kleden of in te wikkelen, of werden meegegeven als grafgift.

Dit werd natuurlijk alleen gedaan door degenen die zich dit konden veroorloven, dus de redelijk welvarende midden- en hogere klasse en niet de loonwerkers of slaven.

Uit de eerste twee eeuwen n.Chr. zijn relatief weinig complete kledingstukken bewaard gebleven omdat mummificatie nog gebruikelijk was. Hierbij wikkelden men het lichaam in speciale linnen doeken en banden, die soms kruislings overlappend een elegant driedimensionaal ruitenpatroon vormden (zie afb. 1). Rond de derde eeuw veranderde de begravingswijze van de Egyptenaren. De organen werden niet meer verwijderd en de doden werden nu voornamelijk in grote lappen stof gewikkeld die men vervolgens kruislings vastbonden met enkele smalle bandjes. Daarbij werden tunieken vaak gerecycled als lijkwades. Desondanks vonden Egyptenaren het conserveren van het lichaam nog steeds belangrijk, zoals blijkt uit de grote hoeveelheden zout die dikwijls aan de bindsels waren toegevoegd. Hiernaast werd het langzamerhand ook steeds gebruikelijker om de dode in één of meerdere outfits te kleden. Vooral vanaf de vijfde eeuw zijn op deze manier veel kledingstukken bewaard gebleven. We vinden regelmatig sporen van gebruik of herstel in deze kleding en het is daarom onwaarschijnlijk dat deze speciaal gemaakt werd voor het graf.

Purpermanie

Door de zogenaamde mummieportretten weten we, ondanks het relatief kleine aantal bewaarde kledingstukken, toch hoe welgestelde Egyptenaren zich in de eerste twee eeuwen n.Chr. graag kleedden. Deze afbeeldingen van de overledene werden op houten planken of een lijkwade geschilderd en vervolgens op de mummie bevestigd. Mannen zijn bijna altijd afgebeeld in een witte tuniek met rode of paarse *clavi*: strepen die van de schouders tot aan de onderrand van het gewaad reikten. Vrouwen droegen daarentegen tunieken in verschillende kleuren, van groen tot oranje tot paars, met *clavi* in een contrasterende kleur. Roze tunieken met donkerpaarse *clavi* waren echter verreweg favoriet. Textielfragmenten met vergelijkbare *clavi* zijn ook gevonden bij opgravingen zoals die van Mons Claudianus.

De paarse *clavi* vinden hun oorsprong bij de Romeinen, waar ze werden gebruikt om de leden van de senatoren- en ruitersstand aan te duiden. In Egypte was dit echter niet het geval. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de afgebeelde gehelleniseerde Egyptenaren tot deze rangen behoorden. Bovendien droegen vrouwen ze ook. Wel aannemelijk is dat de *clavi* werden gekopieerd van de Romeinen omdat ze geassocieerd werden met status en

Afb. 1 Een mummie uit de Romeinse periode met een mummieportret, einde van de eerste eeuw n. Chr (© Trustees of the British Museum, London).

macht. Ook het feit dat de kleur paars duur was, moet ze aantrekkelijk hebben gemaakt als statussymbool.

‘Echt’ paars of Tyrisch purper werd gewonnen uit de branchiaalklier van de *Murex*-slak en was zeer kostbaar. Meerdere keizers, waaronder Nero in de eerste eeuw en Diocletianus en Constantijn in de derde en vierde eeuw, hebben getracht purperen kledingstukken voor te behouden aan het hof. De wetten die ze uitvaardigden lijken echter maar tot in beperkte mate succesvol te zijn geweest. Kledingstukken met imitatiepurper waren zeer populair in Egypte, maar ook textielen geleverd met het echte *Murex*-purper zijn gevonden bij opgravingen zoals die in Maximianon en Krokodilo.

Door kleurstofanalyse weten we dat de kleur paars meestal werd geproduceerd door wol rood en blauw te verven, bijvoorbeeld met de plantaardige verfstoffen meekrap en indigo. In de *Leyden Papyrus X-codex* en de *Stockholm Papyrus* zijn ook recepten voor imitatiepurper bewaard gebleven. Het verschil tussen echt purper en paars zal desondanks voor de kenners te herkennen zijn geweest aan onder andere de tint en kleurvastheid. Ongetwijfeld zal deze nuance, in combinatie met het gebruik van duurdere materialen zoals gouddraad en zijde, een belangrijk middel zijn geweest om onderscheid te maken tussen de hogere- en middenklasse.

In de eerste twee eeuwen na Christus bestond de versiering van tunieken meestal uit twee enkele effen *clavi*. Vanaf de derde eeuw werden deze *clavi* ook breder uitgevoerd en verder versierd met patronen (zie afb. 2). Korte *clavi*, die ophielden op de borst en eindigden in een hangende blad-vorm, vervingen soms de lange doorlopende *clavi*. Ook werden er extra vormen van decoratie toegevoegd: ronde, vierkante of zelfs stervormige decoraties op de schouders en knieën, en banden langs de nekopening, de onderzijde en de manchetten. Deze decoratie was symmetrisch en bevond zich op zowel de voor- als achterkant van de tuniek.

Uit de derde en vierde eeuw zijn voornamelijk ongeverfde linnen tunieken met ingeweven decoratie-elementen van paarse wol bewaard gebleven. Afbeeldingen en fragmenten van textielen uit recente nederzettingsoopgravingen geven echter aan dat men wel degelijk ook gekleurde wollen tunieken droeg. Dat er geen complete stukken bewaard zijn gebleven ligt waarschijnlijk aan de vondstcontext: wellicht werden alleen de linnen exemplaren geschikt geacht als lijkwade.

Lange tijd was de decoratie van tunieken en mantels paars, met een patroon uitgevoerd in witte wol of linnen. Dit ‘paars’ varieerde van diepblauwe tot rode of zwarte schakeringen al naargelang de kleurstoffen die werden gebruikt. Hoe dan ook, monochrome decoratie overheerste. Tegen de zesde eeuw n.Chr veranderde dit: veelkleurige decoraties werden steeds

Afb. 2 Reconstructietekening van kleding zoals gedragen in de vijfde en zesde eeuw n.Chr. (tekening: auteur).

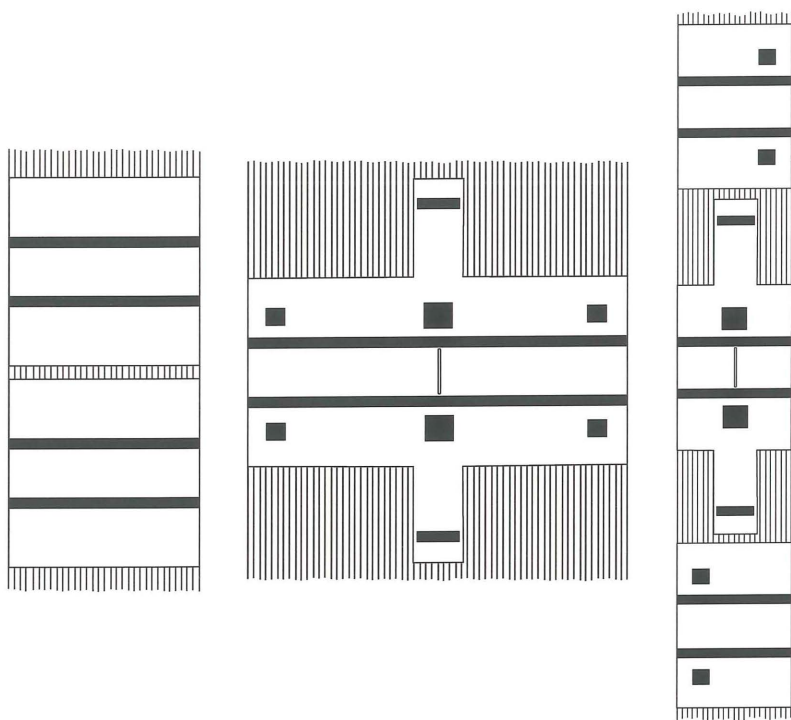
populairder. Had paars zijn aantrekkingskracht verloren? Of was het feit dat iemand zich een heel scala aan kleuren kon veroorloven een teken van welvaart? Opvallend is ook een toename vanaf de zevende eeuw in het gebruik van het scharlakenrood van de lakluis, dat uit Azië werd geïmporteerd. Mogelijk was deze voorkeur voor veelkleurigheid ook een invloed uit het Oosten.

Tunieken

Tunieken hadden een ander soort pasvorm dan waar we tegenwoordig aan gewend zijn. In de Romeinse periode bestonden tunieken uit twee vier-

kante lappen (zie afb. 3 links). Deze werden aan elkaar genaaid langs de zijdes en de bovenkant, waarbij de delen waar de armen en het hoofd doorheen moesten simpelweg open werden gelaten. De nekopening bestond dan ook uit een lange spleet. Er werden meestal geen mouwen aangezet, maar veel van deze tunieken waren zo breed dat ze in ieder geval de bovenarmen bedekten.

Vanaf de derde eeuw n.Chr. werden tunieken steeds vaker met mouwen gemaakt. Zowel zeer wijde als nauwe mouwen kwamen voor. De wijde mouwen lijken echter geen lang leven beschoren te zijn geweest, aangezien er geen exemplaren zijn gevonden die na de vierde eeuw dateren. Zeer wijde tunieken zonder mouwen bleven ook bestaan, maar waren relatief zeldzaam. Tunieken werden ook niet langer uit twee lappen stof gemaakt; ze werden nu in één stuk geweven, inclusief de mouwen, waarna alleen de zijdes en de onderkant van de mouwen nog dicht moesten worden gestikt. De wevers begonnen bij het uiteinde van een mouw, weefden daarna het

Afb. 3 Drie manieren waarop tunieken werden geweven. De verticale lijnen geven de richting van de ketting (schering) op het weefgetouw aan (tekening: auteur).

zeer brede middenstuk — dat dubbel zo breed was als de tuniek uiteindelijk lang was — en eindigden met de andere mouw (zie afb. 3 midden). Zelfs de nekspleet werd niet uitgesneden maar ingeweven, door middel van een interne zelfkant. Voor het weven van een tuniek was een weefgetouw van meer dan tweeënhalve meter nodig, dat dan ook bemand werd door twee wevers. Deze techniek was niet bepaald efficiënt, maar was weeftechnisch wel het handigst voor het invoegen van de *clavi*.

Naast de zomen aan de onderkant van de mouwen en de zijdes hadden veel tunieken ook een middelzoom. Deze liep horizontaal over het midden en werd waarschijnlijk gebruikt om het kledingstuk in te korten tot een lengte die de eigenaar beviel. Hiervoor was het middenstuk van de tuniek het meest geschikt omdat zich hier de minste decoratie bevond. Daarnaast hielp de middelzoom mogelijk ook om de riem die werd gedragen op zijn plaats te houden. Bij tunieken die bewaard zijn gebleven is deze zoom vaak losgehaald; alleen kleine gaatjes en stukjes draad geven aan waar hij moet hebben gezeten. Wellicht werd hij losgetornd voor de begrafenis om het lichaam van de overledene beter te bedekken.

Zoals gezegd was het weven in één stuk van de tuniek niet de meest efficiënte methode. Vanaf de zevende eeuw vinden we steeds vaker tunieken die uit drie delen bestaan, opgesplitst langs het middel. In dit geval weefden de wevers het middenstuk met de mouwen en de twee losse onderzijden apart of na elkaar op hetzelfde weefgetouw (zie afb. 3 rechts), dat dan nog maar één meter breed hoefde te zijn. De stukken werden aan elkaar genaaid op dezelfde plek waar anders de middelzoom liep, waardoor dit type tuniek ook bijna niet te onderscheiden was van het type dat in één stuk werd geweven. Hiernaast werd de halsopening ook vaker uitgesneden, in een (half-)ronde of vierkante vorm.

Meestal werden tunieken met een riem of koord gedragen, die voor mannen rond het middel of de heupen lag en voor vrouwen wat hoger, onder de buste. Zoals gezegd waren tunieken erg breed. De nauwe mouwen omsloten vaak alleen de onderarmen en het brede middengedeelte van de tuniek bloesde over de bovenarmen. De hoek onder de mouw werd meestal niet dichtgenaaid, wat zorgde voor meer bewegingsvrijheid. Echter, bij sommige tunieken lijkt het de bedoeling te zijn geweest dat de armen ook door deze opening konden worden gestoken, aangezien deze extra was verstevigd. Door de breedte van de tuniek werd daarbij alleen de onderarm, al dan niet bedekt met een ondertuniek, ontbloot (zie de rechter man in afb. 4). Sommige tunieken werden zelfs helemaal niet dichtgenaaid. Ze hebben geen stikselgatatjes of sporen van draad, behalve in sommige gevallen bij de middelzoom. Bovendien waren de mouwdelen zo smal dat er geen

Afb. 4 Reconstructietekening van kleding zoals gedragen in de zevende tot en met de negende eeuw n. Chr. (tekening: auteur).

hand doorheen zou hebben gekund. Deze tunieken werden waarschijnlijk gedragen als een soort poncho, waarbij de mouwen er voor de sier bij hingen (zie de linker man in afb. 4).

Tunieken werden vaak met twee of meerdere exemplaren tegelijkertijd gedragen. In sommige van de mummieportretten is een ondertuniek zichtbaar als een witte rand bij de nekopening. Een linnen ondertuniek was ongetwijfeld een aangename toevoeging aan een wollen exemplaar. Het is echter onduidelijk of er een onderscheid werd gemaakt tussen over- en ondertunieken. Vanaf de zesde eeuw zijn er ook wel exemplaren gevonden die vrij smal, kort en soms grofgeweven waren. Een vrouwelijke mummie uit Antinoöpolis, die ook wel Thaïs wordt genoemd, droeg naast twee tunieken met lange mouwen twee korte linnen tunieken zonder mouwen die ongeveer tot de knie kwamen. Deze hemden waren enigszins getailleerd onder de oksels om zich beter naar het lichaam te voegen en waren versierd met opgenaaide banden. Er is een aantal kinderversies van deze snit bewaard gebleven, maar volwassen versies zijn zeldzaam.

Mantels en hoofdbedekkingen

Naast tunieken waren mantels en hoofdbedekkingen belangrijke en veelgebruikte kledingstukken. Over het algemeen werden vrouwen met een gedrapeerde mantel afgebeeld. Mannen daarentegen werden zowel zonder als met een mantel, gewikkeld of vastgepind om het lijf, weergegeven. De meest gangbare draagwijze voor een rechthoekige mantel was om hem over de linkerschouder, onder de rechterarm en dan opnieuw over de linkerschouder of -arm te draperen (zie de tweede man van rechts in afb. 2). De mantel kon ook om het bovenlijf worden gewonden of zelfs alleen naar achteren over de schouders worden gegooid. Vrouwen konden daarbij de mantel over het hoofd trekken, maar vaak droegen ze in plaats daarvan een bijpassende lichtere hoofdsliuier in dezelfde kleur.

Naast deze rechthoekige mantels zijn ook halfronde en ronde mantels gevonden. Deze werden waarschijnlijk vastgespeld op de schouder of borst. De halfronde versies konden ook worden dichtgenaaid aan de voorkant tot een soort trechtersvorm. Daarnaast konden aan zowel mantels als tunieken capuchons worden bevestigd (zie het kind in afb. 2). Dergelijke capuchons, die oorspronkelijk aan een kledingstuk vastgenaaid waren, zijn in zowel kinder- als volwassen maten gevonden en dateren over het algemeen tot in de zesde eeuw. Losse capuchons komen ook na die tijd voor, maar deze werden waarschijnlijk door monniken gedragen.

Zeer veelvoorkomende objecten zijn de bontgekleurde haarnetten gemaakt met sprang, een techniek die ook wel Egyptisch vlechtwerk genoemd (zie de rechter vrouw in afb. 2). Deze enigszins elastische, kleurrijke mutsjes zijn bijna allemaal in vrouwengraven gevonden, waarbij er soms meerdere over elkaar over het hoofd of gezicht van de dode waren getrokken. Ze dateren tussen de vierde en zesde eeuw n.Chr. Op afbeeldingen zijn ze vaak moeilijk te onderscheiden, maar waarschijnlijk droegen de meeste vrouwen een dergelijke hoofdbedekking. De kleurrijke patronen zullen echter doorgaans niet zichtbaar geweest zijn in het openbaar, omdat er andere hoofdbedekkingen overheen werden gedragen. In bijna alle gevallen zijn ze dan ook gevonden in combinatie met andere kappen of mantels.

Ondanks dat vrouwen geacht werden hun hoofd te bedekken, wisten ze met hun uitgebreide hoofdbedekkingen toch aardig de aandacht te trekken. Het haar werd vaak uitgebreid gevlochten en in verscheidene graven zijn opvulsels en haarstukjes gevonden. Hier overheen werd een relatief strakke sprang of stoffen kap gedragen, die alsnog de vorm van de coiffure verried en eventuele toevoegingen aan het kapsel op hun plek hield. Daar werd dan vervolgens een grote mantel of lichtgewicht sluier overheen gedrapeerd. Hiermee houdt ook een enigszins curieus object verband, dat vrij veel voorkwam in Antinoöpolis: de zogenaamde *bourrelet*. Dit was een gevulde stoffen rol van één tot negen centimeter dik, die aan een mantel of kap kon worden bevestigd. Deze omlijnde het gezicht als een soort krans, zorgde ervoor dat de mantel op zijn plaats bleef en gaf wederom meer volume aan het geheel (zie de linker vrouw in afb. 2 en de rechter vrouw in afb. 4). Kortom, wat betreft haar en hoofdbedekking lijkt *big is beautiful* het devies te zijn geweest.

'Ruiterkleding'

Egypte was in de eerste helft van het eerste millennium onderdeel van het (Oost-)Romeinse Rijk, niet alleen op politiek maar ook op cultureel en economisch vlak. Ook qua kleding was het land zeer duidelijk een onderdeel van de *meltingpot* van het Mediterrane gebied. Tegelijkertijd stond Egypte ook in verbinding met Perzië, India en China, en fungeerde het als doorvoerhaven voor producten als zijde en verfstoffen.

Tijdens de opgraving van Antinoöpolis merkte Albert Gayet op dat een flink aantal van de mannen in een heel ander soort kleding was uitgedost dan die hierboven is besproken. In plaats van de rechthoekige tunieken en mantels die in één stuk waren geweven, droegen deze mannen beenbeschermers,

shirts en jassen die gesneden en getailleerd waren (zie de rechter man in afb. 2). Gayet noemde ze de Sassanidische ruiters, maar deze these is inmiddels achterhaald. Een aantal van de jassen zijn tussen de vijfde en zevende eeuw gedateerd en stammen daarmee voornamelijk uit de periode voor de Sassanidisch Perzische verovering van Egypte.

De jassen werden gemaakt van rode of blauwgroene geborstelde zijde of kasjmierwol. Ze hadden zeer lange mouwen, met een opening onder de oksels waar de armen doorheen konden worden gestoken — wat mogelijk ook de inspiratie was voor de tunieken met verstevigde gaten onder de mouwen zoals hierboven beschreven. Ze konden ook als een soort mantel om de schouders worden gedragen. Deze jassen zijn gevonden in combinatie met normale tunieken, maar ook met korte linnen shirts die gekenmerkt worden door aangenaide mouwen en een diepe verticale halsopening. Hieronder droeg men vaak een broek of beenbeschermers: losse broekspijpen (*chaps*) die aan een riem om het middel werden vastgezet. De combinatie van beenbeschermers en shirts kwam ook voor zonder de (dure) jas. De meeste van deze kledingstukken waren versierd met brede, opgenaide, zijden of wollen biezen.

Op basis van de andere objecten in de graven lijkt het dat de mannen die deze kleding droegen gewoon onderdeel van de Egyptische samenleving uitmaakten. Het ontwerp en in sommige gevallen het materiaal waren echter wel afkomstig uit Perzië. Afbeeldingen van deze kleding zijn redelijk schaars, maar mannen in vergelijkbare broeken en korte shirts werden met name afgebeeld in de context van de jacht, paardrijden en het leger. Hoogstwaarschijnlijk werd deze kleding in eerste instantie geïmporteerd en gebruikt voor specifieke activiteiten zoals paardrijden en jagen — zaken waar de Perzen bekend om stonden en waar deze kleding praktisch ook beter voor geschikt was dan de Romeinse stijl — maar werden deze outfits later ook op een algemenere basis gedragen door de goeude klassen.

Helden en heiligen

Vooraf de afbeeldingen op textiel uit het eerste millennium hebben door de jaren heen vrij veel aandacht gekregen. Zoals gezegd werden vanaf de derde eeuw *clavi* en andere sierelementen op tunieken en mantels gevuld met patronen. Deze bestonden toentertijd voornamelijk uit geometrische motieven en vlechtpatronen, die met dunne witte linnen draadjes werden vervaardigd. Ook wijnrank- en hartmotiefjes kwamen voor. Deze decoratie werd ingeweven door middel van legwerk (tapisserie), maar andere tech-

Afb. 5 Detail van de decoratie van een tuniek met daarop een dansend gevolg van Dionysos en een kruis (© Victoria and Albert Museum, London).

nieren zoals borduursel en brokaat werden gedurende deze en latere eeuwen ook gebruikt. Stukken met een ingeweven, herhalend patroon (bv. met gebruikmaking van technieken als taqueté en samiet) in wol en zijde kwamen ook voor, maar hier zijn over het algemeen slechts kleine fragmenten van gevonden.

Vanaf de vijfde eeuw n.Chr. werd figuratieve decoratie populairder. De sierelementen van tunieken en mantels werden gevuld met (half)naakte, dansende figuren (zie afb. 5), mannen met schilden en speren, rennende hazen en panters, vissen en vogels etc. Personages uit de Hellenistische mythologie speelden hierin een belangrijke rol. Veel van de dansende figuren lijken onderdeel te zijn van het gevolg van Dionysos. Ook fabelwezens, zoals centauren en *putti* (mollige kinderfiguurtjes met en zonder vleugels), bevolkten veel van de kleding uit de Byzantijnse periode. Soms werden specifieke scènes zoals de geboorte van Aphrodite of de werken van Heracles weergegeven, maar meestal zijn de afbeeldingen meer generiek.

De populariteit van mythologische figuren in deze periode heeft tot veel speculatie geleid. De bevolking van Egypte was rond deze tijd namelijk voor het overgrote deel christen. Christelijke motieven kwamen ook wel voor, maar veel minder vaak. Op minder dan vijf procent van de overgebleven textielen is bijvoorbeeld een kruis afgebeeld en zelfs dan werd dit vaak omringd door ‘heidense’ motieven zoals naakte dansende figuren (zie afb. 5). Sommige onderzoekers speculeren dat deze ogenschijnlijk mythologische motieven destijds een christelijke betekenis werd toegedicht. Anderen denken dat het voornamelijk een manier was om te laten zien dat men een chique klassieke scholing had genoten. Het is ook mogelijk dat deze afbeeldingen bedoeld waren om voorspoed op te roepen en aan te trekken. De afbeeldingen van de oude goden fungeerden daarbij als personificaties van bijvoorbeeld de vruchtbaarheid van de aarde, de Nijl en de vrouw. Daarnaast lijkt het erop dat veel van de figuren die vaak voorkomen, zoals jagers en dansende nimfen, fungeerden als mannelijke en vrouwelijke rolmodellen. Ze belichaamden moed en kracht dan wel schoonheid en bevalligheid.

Vanaf de zesde eeuw werden ornamenten vaker apart geweven en op de tuniek genaaid. Daarnaast werden brede banden met ruitvormige motieven rond de halsopening, de manchetten en de onderrand opgenaaid. Het is zeer waarschijnlijk dat de hierboven beschreven Perzische kledingstijl aan de basis van deze mode lag. Gestileerde wijnrank-, bloem- en geometrische motieven bleven populair en er werd zoals gezegd nu vaak met meerdere kleuren tegelijkertijd gewerkt.

Een opvallende introductie rond de zevende eeuw waren grote figuratieve ornamenten, meestal met een rode achtergrond, vele waarvan verwezen naar verhalen uit de Bijbel en over heiligen. Met name de avonturen van Jozef en David waren populair, maar ook de geboorte van Christus en triomferende ruitfiguren kwamen veel voor. Het is wel eens gesuggereerd dat Jozef geliefd was omdat een deel van zijn verhaal in Egypte plaatsvond. Juist dit deel werd echter meestal niet uitgebeeld. Vermoedelijk waren deze figuren een voortzetting van de eerdere mythologische rolmodellen: Jozef en David voor mannen als aantrekkelijke, getalenteerde en succesvolle helden, en Maria voor vrouwen als moederfiguur.

De populariteit van christelijke scènes in de zevende tot en met de tiende eeuw hangt mogelijk samen met de overheersing van Egypte door de Arabieren. In het bijna volledig christelijke Egypte was er voor individuen geen reden om zichzelf te onderscheiden als christen. De toename van christelijke afbeeldingen is waarschijnlijk beïnvloed door een groter zelfbewustzijn onder Egyptenaren van hun christelijke identiteit tegenover de

islamitische veroveraars. Tegelijkertijd waren deze kledingstukken nog steeds vooral bedoeld om te benadrukken dat men zich dit soort arbeidsintensieve decoratie kon veroorloven. De structurering van dit type decoratie in medaillons en ruiten, en de populariteit van ruiterfiguren doen bovendien sterk denken aan de kostbare gefigureerde zijden stoffen die werden geïmporteerd uit het Oosten.

Het eerste millennium in Egypte werd gekenmerkt door schuivende panelen. Kleding was echter geen directe spiegel van machtsverschuivingen in de samenleving, maar kende haar eigen dynamiek. Zo ging men met de komst van het christendom niet ineens christelijke symbolen dragen bijvoorbeeld. Egyptenaren droegen voor het overgrote deel hun alledaagse kleding niet voor bepaalde politieke of religieuze doeleinden. Naast praktische overwegingen, draaide kleding (net zoals nu) vooral om aantrekkelijkheid, in de brede zin van het woord. Ze werd in eerste instantie aangewend als statussymbool — door het toepassen van dure, exotische of arbeidsintensieve materialen (of imitaties daarvan) — en in tweede instantie om mannelijkheid dan wel vrouwelijkheid te benadrukken. Met andere woorden, kleding werd gebruikt om te bedekken, te imponeren, en te verleiden...

Literatuur

- Alfaro, Carmen, John-Peter Wild en Benjamí Costa (red.). 2004. *Purpureae Vestes I: Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*. Valencia: Universitat de València.
- De Moor, Antoine en Cécilia Fluck (red.). 2007. *Methods of dating ancient textiles of the 1st millennium AD from Egypt and neighbouring countries. Proceedings of the 4th meeting of the study group 'Textiles from the Nile Valley', Antwerp, 16-17 April 2005*. Lannoo: Tielt.
- Fluck, Cécilia en Gillian Vogelsang-Eastwood (red.). 2004. *Riding Costume in Egypt: Origin and Appearance*. Leiden: Brill.
- Lintz, Yannick en Magali Coudert (red.). 2013. *Antinoé: Momies, textiles, céramiques et autres antiques*. Parijs: Musée du Louvre & Somogy Éditions d'Art.
- Linscheid, Petra. 2011. *Frühbyzantinische textile Kopfbedeckungen: Typologie, Verbreitung, Chronologie und soziologischer Kontext nach Originalfunden*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Maguire, Henry. 1990. Garments pleasing to God. Pagina's 238-257 in *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. Geredigeerd door G.W. Bowersock, P. Brown en O. Grabar. Cambridge: Belknap Press.
- Paetz gen. Schieck, Annette. 2002. *Textile Bilderwelten*. Köln: Universität zu Köln. Verkrijgbaar op [http://kups.ub.uni-koeln.de/2130/\(23-09-2014\)](http://kups.ub.uni-koeln.de/2130/(23-09-2014)).
- Pritchard, Frances. 2006. *Clothing Culture: Dress in Egypt in the First Millennium AD*. Manchester: Whitworth Art Gallery.

VIJFENNEGENTIG JAAR EGYPTOLOGIE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

JACOBUS VAN DIJK

In het jaar 2013 viel na bijna een eeuw het doek voor de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tijd om stil te staan bij een rijke traditie, waaraan nu door een fatale combinatie van bezuinigingsdrift en kortzichtigheid een eind is gekomen. Men kent helaas ook in Groningen van alles de prijs, maar van niets meer de waarde.

De studie van het Oude Nabije Oosten, waaronder de Assyriologie en de Egyptologie, was in Nederland en elders in de Westerse wereld van oorsprong nauw verbonden met de theologie, met name de Bijbelwetenschap. De studie van het oude Egypte was als het ware een bijprodukt van en een hulpwetenschap voor de bestudering van het Oude Testament. Dat was in Groningen niet anders. Zo was er in het begin van de 19e eeuw de Groningse predikant en oudheidkundige Nicolaus Westendorp (afb. 1), die in 1836 een verhandeling schreef onder de titel *Eenige der gedane ontdekkingen in Egypte, aangewend tot opheldering en staving van de gebeurtenissen, door sommigen der heilige schrijvers van het Oude Testament te boek gesteld*. Westendorp richtte in 1820 het oudheidkundig tijdschrift *Antiquiteiten* op, dat hij aanvankelijk alleen, en daarna samen met de eerste

Afb. 1 Nicolaus Westendorp (1773–1836)

hoogleraar Archeologie in Nederland en eerste directeur van het latere Rijksmuseum van Oudheden, Caspar Reuvens uitgaf. Een vroeg voorbeeld van Gronings-Leidse samenwerking dus.

Ook binnen de universiteit was er een dergelijke belangstelling, zoals blijkt uit de geschriften van de hoogleraar theologie Petrus Hofstede de Groot. Deze hield in 1842 een destijds zeer populaire serie *Voorlezingen over de opvoeding des menschdoms door God tot de komst van Jezus Christus* die in 1846 werden gepubliceerd. De negende voordracht behelsde een opstel over “de geheele Egyptische beschaving en denkwijze” omdat “van Egypte uit niet weinig licht is opgegaan over de boeken van Mozes en andere geschriften des Ouden Verbonds”. Maar ook vanuit de klassieke talen was er in die tijd belangstelling voor het oude Egypte, zij het dat ook deze zich vooral op de Egyptische godsdienst richtte. Zo schreef de Groningse literator en hoogleraar klassieke filologie Petrus van Limburg Brouwer in 1828 *Gedachten over het verband tusschen de godsdienstige en zedelijke beschaving der Egyptenaren*. In dit boek worden nog uitsluitend klassieke bronnen aangehaald en het was dan ook in sommige opzichten eigenlijk bij verschijnen al achterhaald, zoals de auteur zelf impliciet toegeeft in zijn Voorrede:

Hetgeen wij van Egypte kunnen weten, moeten wij meest uit Grieksche schrijvers, en, voor zoo ver ons dit mogelijk is, uit de, tot nog toe, grootendeels slechts door hunne afbeeldingen, tot ons sprekende, gedenkteekenen putten. Dat wij de hieroglyphen niet anders, dan met behulp van Young en Champollion, lezen kunnen, zal men niet wel als eene reden kunnen opgeven, om ons onbevoegd te verklaren, onze denkbeelden over de Egyptische oudheid mede te deelen.

In 1822 was Jean-François Champollion er immers in geslaagd het hiërogliefenschrift te ontcijferen en diens *Précis du système hiéroglyphique* was in 1824 gepubliceerd, maar vier jaar later verhinderde dat Van Limburg Brouwer, “misschien in een’ al te goeden dunk van mij zelve”, niet zijn boek te publiceren. In 1830 revancheerde hij zich met *Iets over de nasporingen van Champollion den jongere ten opzichte van de Egyptische godenleer*.

De geschiedenis van de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen begint echter pas werkelijk met de benoeming van Gerardus van der Leeuw (afb. 2) tot hoogleraar godsdienstgeschiedenis in 1918. Van der Leeuw was een leerling van W.B. Kristensen in Leiden en had zich verder in de Egyptologie bekwaamd bij Erman en Möller in Berlijn en bij Sethe in Leipzig. In 1916 was hij bij Kristensen gepromoveerd op een proefschrift over *Godsvoorstellingen in de oud-Aegyptische Pyramidetexten*. Ook daarna

Afb. 2. Gerardus van der Leeuw (1890–1950)

publiceerde hij nog regelmatig over Egyptologische onderwerpen, waaronder in 1927 een boek over *Achnaton. Een religieuze en aesthetische revolutie in de veertiende eeuw voor Christus*. Internationale faam verwierf hij door zijn *Phänomenologie der Religion* (1933), dat vele herdrukken beleefde en in verscheidene vertalingen verscheen. Sinds 1926 was Van der Leeuw ook officieel hoogleraar Egyptische Taal- en Letterkunde, en deze combinatie zou voor zijn opvolgers worden gehandhaafd. Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum werd hem bij wijze van Festschrift een fraai gebonden bibliografie van zijn geschriften aangeboden die ruim honderd pagina's omvat. Het merendeel daarvan heeft geen betrekking op Egypte; Van der Leeuw schreef over een breed scala van onderwerpen, bijv. ook over Bach — hij was voorzitter van de Nederlandsche Bachvereniging — en hij was bovendien korte tijd minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet Schermerhorn-Drees (1945/46).

Na de dood van Van der Leeuw in 1950 was de leerstoel Egyptische Taal- en Letterkunde korte tijd vacant; de colleges Egyptisch werden in die tijd waargenomen door Hans Hospers, in 1948 benoemd tot hoogleraar Semitische talen en archeologie van het Nabije Oosten. Hospers was een polyglot wiens grote belangstelling voor algemene linguïstiek zich ook

uitstrekke tot het Egyptisch, waarin hij zich als aankomend student in Utrecht had bekwaamd. In 1952 werd dan een opvolger van Van der Leeuw benoemd in de persoon van Theo van Baaren (afb. 3) die, net als Hospers, Egyptisch had geleerd bij Hendrik Obbink in Utrecht (die zelf Egyptologie had gestudeerd bij Van der Leeuw). Ook Van Baaren had een dubbele leeropdracht. Hij heeft helaas maar weinig over Egypte gepubliceerd, maar zijn boek over de Egyptische religie uit 1963, *Mensen tussen Nijl en Zon*, is nog altijd zeer leesbaar. Natuurlijk is het inmiddels in sommige opzichten verouderd, maar men kan er meer inzicht in de Egyptische religie uit verwerven dan uit menig ander boek over dit onderwerp. Ook de beredeneerde bibliografie achter in het boek is nog altijd zeer de moeite waard. Behalve wetenschapper was Van Baaren ook dichter en beeldend kunstenaar (hij werd vooral bekend door zijn surrealistische collages) en een groot verzamelaar van ethnografica. Tot zijn Groningse vriendenkring behoorde Willem Frederik Hermans, en in diens satire op de Groningse universiteit *Onder Professoren* (1975) komt hij voor als Professor Stavinga, die “in zijn eigen salonnetje” de grondslag legde voor de “verbluffende” verzameling van de theologische faculteit. Die omvatte bijvoorbeeld “een schitterende collectie antieke brilmonturen” en een “peperdure verzame-

Afb. 3. Theo van Baaren (1912–1989)

ling oude strijkijzers”, maar ook “Egyptische mummies, opgezette Maori’s, boomerangs (...), peniskokers, totempalen en papoeahuizen”. Stavinga was “een schat van een man, maar hij had nog nooit van zijn leven een pyramide, Maori, eskimo, papoea of zelfs maar de Sint Bavo kerk in Haarlem gezien” en had “dat allemaal op de rommelmarkt verzameld en per correspondentie”. Van Baarens ethnografische collectie, die ruim 2000 objecten (zij het geen brillen of strijkijzers) omvatte, vormde in 1978 de basis van het Volkenkundig Museum ‘Gerardus van der Leeuw’, waarin ook de Egyptische en Voor-Aziatische collectie van de Universiteit werd ondergebracht.

Deze collectie bestond oorspronkelijk uit enkele bescheiden privé-verzamelingen van o.a. Franz (de Liagre) Böhl, de stichter van de zgn. Semitische Werkkamer (1925) van de Universiteit, en van de beroemde Nederlandse archeoloog Albert Egges van Giffen en werd al snel aangevuld met een langdurig bruikleen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Daaronder bevond zich ook de fameuze mummie ‘Janus’, ook wel bekend als ‘het Spook van het Academieggebouw’. Deze (anonieme) mummie was in 1826 samen met een stel sarcofagen van een vrouw genaamd Taditnebwy vanuit Alexandrië naar Leiden verscheept en het geheel werd een eeuw later per vrachtauto naar Groningen vervoerd. Daar werden mummie en kisten samen met de andere Egyptische antiquiteiten gehuisvest in een nauwe pijpela op de bovenste verdieping van het Academieggebouw, die tevens de toegang vormde tot het balkon van de aula. Tijdens de 33 jaar dat de mummie daar verbleef trok hij altijd veel bekijks, met name van studenten die te laat kwamen bij academische plechtigheden en dan langs de mummie moesten sluipen om vanaf het balkon alsnog aan de ceremonie te kunnen deelnemen. Het waren ook studenten die de mummie de bijnaam Janus gaven, in weerwil van de associatie met sarcofagen van een vrouwspersoon. Dat verband leidde er toe dat de mummie in de populaire verbeelding ook wel als een Egyptische prinses werd bestempeld. In 1965 werd de collectie verhuisd naar het nieuwe instituut aan de Oude Boteringestraat 43 (afb. 4), waar de grotere stukken in vitrines in de grote collegezaal en de kleine objecten in wandvitrines in de Egyptologenkamer boven werden tentoongesteld. In december 1973 werd de mummie op instigatie van Theo Falke, een röntgenoloog die in Groningen ook Egyptologie had gestudeerd, in het Academisch Ziekenhuis aan een röntgenonderzoek onderworpen. Daarbij kwam onomstotelijk vast te staan dat het om de mummie van een man ging — exit de Egyptische ‘prinses’. In de jaren 1998–2002 ging Janus nog driemaal naar het ziekenhuis, ditmaal om in een CT-scanner onderzocht te worden. Dit project was het geesteskind van een andere oud-student, Bert

Afb. 4. Het Instituut aan de Oude Boteringstraat 43 (1977). Foto Hans Crane.

Korendijk, die het ook voor elkaar kreeg dat er in Engeland van het gezicht van de mummie een drie-dimensionale reconstructie werd gemaakt.

Van Baaren's leerling Herman te Velde, die ook enige tijd bij Helmut Jacobsohn in Marburg had gestudeerd, promoveerde in 1967 op een proefschrift over de Egyptische god Seth, *Seth, God of Confusion*, een boek dat sindsdien geldt als een klassieker en als een van de beste godenmonografieën van ons vak, die dan ook nog steeds veelvuldig geciteerd wordt. In 1970 werd Te Velde benoemd tot lector Egyptische Taal- en Letterkunde en dit lectoraat werd enkele jaren later omgezet in een hoogleraarschap. Deze leerstoel was ondergebracht bij de Letterenfaculteit, bij het nieuw opgerichte Instituut voor Egyptologie aan de Oude Boteringstraat. Daarnaast gaf Te Velde colleges over de oud-Egyptische religie aan de Theologische Faculteit, zodat ook hier de traditie van Van der Leeuw werd voortgezet. Hij nam ook deel aan veldwerk in Egypte, o.a. in de Montoe-tempel in Noord-Karnak met Jean Jacquet (IFAO; afb. 5), in de graven van Bakenchonsoe en Nebwenenef in Dra Abu'l-Naga op de Thebaanse westoever met Lanny Bell en later

in de Tempel van de godin Moet in Zuid-Karnak met het Brooklyn Museum o.l.v. Richard Fazzini.

De jaren '70 waren gouden tijden voor de Groningse Egyptologie, waarin de *was*-scepters en de *djed*-zuilen tot in de hemel leken te groeien. Natuurlijk waren de aantallen hoofdvakstudenten nooit groot, maar er was een ruim aanbod van colleges zowel op taalkundig als op cultuur- en godsdiensthistorisch terrein. De colleges Koptisch werden verzorgd door Gerard Luttkhuizen, hoogleraar vroeg-christelijke letterkunde. Voor specialistische vakken zoals het Demotisch kon op kosten van de universiteit naar Leiden worden gereisd. In werkgroepen werden nieuwe boeken en artikelen besproken en bezoeken aan musea en tentoonstellingen voorbereid. Er waren vrijwel jaarlijks excursies naar Egyptische musea in heel Europa die

Afb. 5. Herman te Velde inventariseert de graffiti op de buitenmuur van de Tempel van Montoe in Noord-Karnak (1969).

ruimhartig door de universiteit gesubsidieerd werden. In het Louvre in Parijs werden wij ontvangen door Jacques Vandier, in wiens bureau de stoel van Jean-François Champollion stond, waarin Te Velde mocht zitten. Reizen naar Londen, Oxford en Cambridge, naar Hannover, Hildesheim, West- en Oost-Berlijn, en naar Turijn, Bologna en Florence volgden, met als klap op de vuurpijl een studiereis naar Egypte in februari 1979, waarbij behalve de gangbare monumenten ook diverse opgravingen in de Delta en elders werden bezocht. Ook de jaarlijkse Nederlandse (inmiddels: Nederlands-Vlaamse) Egyptologendag werd met enige regelmaat in Groningen gehouden, de eerste keer in 1976. Het gezelschap was destijds nog zo klein dat de dag in het piepkleine Middeleeuwse kerkje van Fransum kon worden gehouden (afb. 6).

In 1983 werd de Groningse Egyptologie het slachtoffer van de zgn. TVC-operatie. Deze door het eerste kabinet Lubbers doorgevoerde ‘Taakverdeling en Concentratie’ beoogde een sanering van kleine, onrendabel geachte studierichtingen, waaronder de zgn. Kleine Letteren, die overigens alleen klein zijn qua aantallen studenten, maar juist groot wat betreft de geografische spreiding en de tijdvakken die ze omspannen. Besloten werd dat de Egyptologie voortaan zou worden geconcentreerd aan de Leidse universiteit; de voorzieningen in Amsterdam, Utrecht en Groningen moesten op den duur sluiten. Ook voor Groningen betekende dat dat wij vanaf het studiejaar 1984 geen nieuwe hoofdvakstudenten meer mochten aannemen. De Egyptologie werd gereduceerd tot een bijvakvoorziening, die ‘administratief’ werd ondergebracht bij de vakgroep Talen en Culturen van het Midden-Oosten. Voor deze formule werd gekozen omdat de leiding van deze vakgroep vreesde dat de toevoeging van de Egyptologie aan TCMO ten koste zou gaan van de eigen formatie. De TVC-operatie betekende nog niet het onmiddellijke einde van de Egyptologie in Groningen: de studieduur was destijds nog zes jaar en eenmaal begonnen studenten konden hun studie nog in Groningen afronden. Ook daarna hield de Egyptologie het hoofd nog een tijdlang boven water, al waren er nu alleen nog bijvakstudenten die naast hun hoofdvakstudie als bijv. geschiedenis, kunstgeschiedenis of archeologie colleges Egyptisch volgden en aan werkgroepen deelnamen, soms buiten het officiële curriculum om. Ook de hoorcolleges Egyptische religie voor studenten godsdienstwetenschap in de theologische faculteit werden als vanouds voortgezet. In 1988 verhuisden de Semitisten en de Egyptologen naar het Harmonie-complex waarin de Letterenfaculteit gehuisvest was. Het pand aan de Oude Boteringestraat werd verkocht en verbouwd tot een luxueus hotel. De werkkamer van de Egyptologen is nu de bruidssuite.

Afb. 6. Deelnemers aan de Nederlandse Egyptologedag in Fransum (Gr.), 1976. Van links naar rechts: Jaap van Dijk, Bert Garthoff, Piet Wiersema (†), Gerard Luttkhuizen, René van Walsem, Theo Falke, Hans Schneider, Matthieu Heerma van Voss (†), Sven Vleeming, Louis Zonhoven, Koos Janssen (†), Cees Blokhuis (†), Adolf Klasens (†), Michel Muszynski (†), Jan Broekhuis, Willem van Haarlem, Hildo van Es, Henk Milde, Mieke Ingen Housz-Coenradi (†), Joris Borghouts, Dirk van der Plas, Rob Demarée. Geheel rechts twee dames van de catering van de RUG. De foto werd gemaakt door Herman te Velde, die er daardoor zelf helaas niet opstaat.

Het emeritaat van Te Velde in 1997 vormde voor de Letterenfaculteit een welkome aanleiding de resterende voorziening voor de Egyptologie geheel op te heffen. Het ergste werd vooralsnog voorkomen door ingrijpen van het College van Bestuur en de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap; de schrijver van deze regels, in 1975 begonnen als student-assistent van Te Velde, later diens wetenschappelijk medewerker, werd overgeplaatst naar deze faculteit, waarbij nadrukkelijk werd aangetekend dat het de bedoeling was daarmee “de Egyptologie voor de Universiteit te behouden”. Helaas keerde de tijdgeest zich ook bij deze, in eerste instantie als veilige haven beschouwde moederfaculteit van de Egyptologie in Groningen tegen oude godsdiensten als de Egyptische, waarvan kennis voor studenten godsdienstwetenschap niet meer als noodzakelijk werd beschouwd. Het vak werd uit het curriculum geschrapt en schrijver dezes werd met ingang van 1 mei 2013 met vervroegd pensioen gestuurd. Zijn onderzoeksprojecten, die voortvloeiden uit deelname aan opgravingen in de Nieuwe Rijks-necropool van Saqqara (Egypt Exploration Society en RMO), de tempel van Moet in Karnak (Brooklyn Museum), en het graf van Horemheb in het Dal der Koningen (Cambridge), waren altijd grotendeels buiten de universiteit om gefinancierd en kunnen daarom gelukkig worden voortgezet.

Al in 2003 had de Universiteit het onheilspellende besluit genomen het Volkenkundig Museum op te heffen. Een deel van de collectie, waarvan het leeuwendeel in 1968 door Van Baaren aan de Universiteit was geschonken op voorwaarde dat zij voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar en voor het publiek toegankelijk zou zijn, werd over diverse volkenkundige musea in Nederland verspreid en de rest, inclusief de eigen Egyptische verzameling, werd in een depot buiten de stad opgeslagen. De bruikleen-collectie van het RMO ging na ruim 75 jaar terug naar Leiden. Alleen de mummie Janus, die zo nauw met de geschiedenis van de universiteit verweven was geraakt, kwam na een broodnodige restauratie terug naar Groningen en is nu tentoongesteld in het Universiteitsmuseum, waar hij, ontdaan van zijn context, een verweesde indruk maakt.

Hoewel het welbeschouwd een wonder mag heten dat de Egyptologie in Groningen haar voortbestaan na de TVC-operatie nog 30 jaar heeft weten te rekken, is er dan nu toch definitief een eind gekomen aan 95 jaar Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Definitief, want het lijkt helaas niet waarschijnlijk dat wat eenmaal is afgebroken de komende decennia weer zal worden opgebouwd. Zoals Luceberts ‘zeer oude’ zingt: “alles van waarde is weerloos” — zelfs bij de geesteswetenschappen in Groningen.

Literatuur

- Arnoldus-Schröder, V. (ed.), 1998. *The Collection Van Baaren / The Power of Joy*. Groningen, Volkenkundig Museum 'Gerardus van der Leeuw' / University of Groningen.
- Hospers, J.H., 1971. "Een beknopt overzicht van de geschiedenis van de beoefening der Semitistiek en der Aegyptologie aan de R.U. te Groningen", in: *Babbels. Toespraken over en uit het Egyptologisch Instituut en het Instituut voor Semitistiek en Archeologie van het Nabije Oosten der Rijksuniversiteit Groningen, gehouden op 7 mei 1971 ter gelegenheid van de opening van de vernieuwde en vergrootte instituten*, 5–12. Groningen.
- Kaper, O.E., 2014. "De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten", in: O.E. Kaper en J.G. Dercksen (red.), *Waar de geschiedenis begon. Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939–2014*, 39–61. Leiden, NINO.
- Korendijk, B., 2014. *In de ban van mummie Janus*. Groningen, Barkhuis & Universiteitsmuseum.
- Velde, H. te, 1993. "Het verhaal van de Groninger mummie", in: *De horizon van het Westen. De dodencultus in het oude Egypte. Uitgave bij de Egyptische collectie in het Volkenkundig Museum 'Gerardus van der Leeuw' te Groningen*, 75–77. Groningen.
- Velde, H. te, 1973. "Egyptologisch veldwerk van de Universiteit van Pennsylvania te Dra Aboe'l Naga", *Phœnix* 19 (1973), 219–230.
- Wijngaarden, W.D. van, 1935. *Van Heurnius tot Boeser. Drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620–1935)*. MVEOL 2. Leiden.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De egyptische lijkst was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstten uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenistueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

€11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespits op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.)

€29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk. I, Grammatica; II, Tekeningen, Oefeningen en Bloemlezing* (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn* (ca. 1652-1727) (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,00 (leden €20,00)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven* (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,00 (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.) €25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(pen) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

36. D. BURGERSDIJK en W. WAAL (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool* (2011, 261 p., 43 ill., 6 kaarten). €29,50 (leden €24,50)

Deze bundel biedt een overzicht van de rijke en veelzijdige cultuur van de stad Constantinopel, vanaf haar stichting tot de komst van de Ottomanen. De hoofdstad van het Byzantijnse rijk heeft in kunsthistorisch, religieus en letterkundig opzicht een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Europese cultuur. Omdat de sporen hiervan in het straatbeeld nog zichtbaar zijn, is de stad zelf als uitgangspunt genomen. Vele bijdragen in de bundel handelen over het landschap, het stratenplan, de gebouwen, kerken en mozaïeken die herinneren aan de antieke en middeleeuwse cultuur in de stad van Constantijn. Daarbij komt ook de receptie van de oude stad in de Ottomaanse tijd, in 1453 begonnen met de inname van de stad door Mehmed de Veroveraar, ruimschoots aan bod. Door de chronologische opzet laat de bundel zich lezen als een geschiedenis van de stad en haar rijk.

- SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.) €23,00 (leden €14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte. Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israel/Palestina en Transjordanië.